

NOTA SOBRE O VOCABULARIO INÉDITO GALEGO-CASTELÁN DE X.M. PINTOS.

SUSO RIVEIRO COSTA

Atópase na Real Academia Galega o manuscrito dun vocabulario Galego-Castelán atribuído a X.M.Pintos, encadernado xunto cun pequeno vocabulario de Pondal e outro de Tobío Campos, tamén manuscritos.

Consta de noventa e seis páxinas e de arredor de 7.000 voces galegas (unha media de 70 palabras por páxina) e as correspondentes equivalencias ou definicións castelás¹. No interior do manuscrito hai unha carta que foi dirixida a Pintos por Buenaventura Gassols, en 1869, en que demanda a traducción de dúas páxinas da *Gaita Gallega*; sobre o propio papel en branco da carta fai Pintos a traducción das palabras solicitadas.

Polas características da obra, que se intentarán ver máis adiante, pódese inscribir dentro do proxecto de Pintos de sentar as bases dunha lingüística descritiva galega, como medio de recuperación e depuración da lingua. Este proxecto tería como data oficial de comezo o ano de 1853, en que se publica a súa obra máis importante, *A Gaita Gallega*.

Segundo as fontes consultadas a data de elaboración (quizá mellor habería que dicir finalización) deste dicionario é de 1865². Supoñendo que efectivamente fora esta a data de "elaboración", parece evidente que

¹ No artigo *Pintos*, *Gran Enciclopedia Gallega*, tomo 24, p. 255, dáse a referencia dun "*Breve diccionario gallego*, que se conserva manuscrito en la R.A.G. y que contiene alrededor de 6.000 voces".

Por outra banda, Couceiro Freijomil no seu *Diccionario biobibliográfico de escritores*, vol. III, pp. 96-97, ó referirse a Pintos indica a existencia dun dicionario para o que o autor recollera "unas 14.000 voces".

² Carballo Calero en *Historia da literatura galega*, p. 78 indica que no Boletín da R.A.G., nº 44, 1911, pp. 202-204, se dá esta data como a de elaboración do dicionario. A referencia corresponde a un artigo de etnografía de Ramón de Arana, titulado "Solo de gaita" en que fai unha descrición do instrumento. En nota a pé de páxina indica o autor "Superando a todas esas descripciones (da gaita), se halla la de Pintos, castiza y genuinamente gallega. La copio al pié de la letra del curioso e inédito *Breve diccionario*, escrito en 1865, que se custodia en el Archivo de la R.A.G." E segue co que a el lle interesa, a descrición feita polo noso autor.

Hai outras referencias bibliográficas a este dicionario, pero creo que todas teñen como fonte a nota de R. Arana

foi preciso un traballo previo de recollida, selección e estudio das formas galegas e das equivalencias castelás, todo o cal require un prazo de tempo suficientemente amplo³.

Con respecto ó dicionario de F.J.Rodríguez, publicado no 1863 destaca o feito de que Pintos non o utilizou na elaboración do seu vocabulario, o que resulta de contrasta-las equivalencias ou definicións en ambas obras. Isto pode vir motivado precisamente pola presunta coetaneidade da realización das mesmas.

O feito de permanecer inédito foi a causa de que dicionaristas posteriores como Cuveiro e Valladares non cotexaran o vocabulario de Pintos; unicamente foi tido en conta nalgúns casos xa neste século, concretamente para a elaboración do "Diccionario Gallego-Castellano" da R.A.G.⁴

Características do Vocabulario

A escasa ou nula influencia que este vocabulario tivo na lexicografía galega e a falla total de estudos ou notas sobre el débese ó feito de non ser editado e de permanecer arquivado durante anos. Pois a pesar das forzosas limitacións presenta características de dicionario moderno ó pretender ofrecer un corpus léxico en que entran as palabras de uso común da lingua, non limitándose ou concedendo maior importancia a campos léxicos moi concretos e, por outra parte, deixando de lado criterios como o de non introducir palabras coincidentes co castelán.

Estructuración formal

O vocabulario ten unha estrutura formal moi elemental. Cada páxina do manuscrito consta de dous pares de columnas de voces en galego, en orde alfabética, e as equivalencias castelás (ás veces definicións en castelán) alternadas. Na parte superior de cada páxina e sobre as respectivas columnas vai o epígrafe "Gallego" e "Castellano". Un exemplo de estrutura ideal é o seguinte (reproducción da primeira páxina do vocabulario, banda esquerda):

³ Nos "Fitos cronolóxicos" presentados por Isidoro Millán no libro *X.M. Pintos. Retallos de poesía e prosa*, R.A.G., Coruña, 1975, p. 19, indícase o seguinte: "1853. Ano da fame. Pintos ampara ás probes das xentes escorrentadas das aldeas polo mal e fai recadádivas de vocabulario". Estas 'recadádivas', posto que *A Gaita* xa estaba sendo imprimida, parece probable que foran destinadas a unha obra distinta, e todo apunta ó vocabulario galego-castelán.

⁴ Vemos isto por exemplo no caderno 10 do dicionario da R.A.G., 1918, p. 147, na entrada *amanteigado*, a en que se di o seguinte: "fig. Zorro, astuto, disimulado. Abonado por Pintos". (Estas mesmas equivalencias danse no presente vocabulario).

Galego	Castellano
A	A
A	La
A	A la
Aa	A la
Abadesa	Id.
Abada	Regazo
Abade	Abad
Abafó	Sofocación
Abafado	Sofocado
Abafar	Sofocar
Abaixo	Abajo
Abaixar	Abajar
Abalar	Temblar, bambolear, sacudir
Abalar	Ganar a alguno, ladearlo en favor.
Abalo	Temblor, bamboleo
Abalar	Sonar el reloj. Lo usan los canteros.
Abalado	Movido, removido
Abarrilar	Quedarse sin medrar el fruto
Abano	Aventador
Abanar	Sacudir, mecer, abanar, aventar
Abandado	Lo que está apartado a un lado, a una banda, flojo
Abanear	Moverse por falta de seguridad, bambolear
Abatir	Abatir, derribar
Abatido	Abatido, derribado
Abatimento	Abatimiento, derribamiento, derribo
Abella	Abeja
Abelleira	Sitio en el que hay abejas. Hierva a que son aficionadas. V. Seixebra
Abellon	Abejon
Abesoiro	Abejorro
Abespa	Abispa
Aberto	Abierto
Abillado	Se dice del vino que está de venta, a la billa o llave.

Pero en moitos casos e posto que se trata dun manuscrito, aínda nunha primeira fase de elaboración, nas marxes do mesmo e en moitas páxinas aparecen engadidos que mesmo non sempre respectan a orde alfabética. Por exemplo, na páxina que comeza coa verba *croio*, na marxe dereita engade o autor "*Bafo - - - Hálito*". Non obstante na maioría de casos de engadidos segue a orde alfabética.

Resulta confusa a repetición (parcial) que fai de palabras que comezan polo dígrafo *ch*. Na letra C, despois da palabra *certeiro* comeza un listado de case dúas páxinas e media con palabras que empezan por *ch*; a primeira é "*Cha - - - Te la*" e remata en "*Chuvasco*". Continúa con *Cibeira* que sería a seguinte a *certeiro*. O final da letra C, despois da última palabra, *Cuxo*, aparecen repetidas formas como *Cereixa*, *Cervo* e novamente aparecen voces iniciadas polo dígrafo "*ch*", ocupando unha páxina, seguindo despois coa forma *Cidade* para remata-lo C en *Custar*.

Todo este enleio parece que se trata dun lapsus de Pintos, pois as partes repetidas non coinciden e obedecen a dous momentos distintos na elaboración.

Modelo lexicográfico e estrutura do contido

A partir da descrición lexicográfica do presente vocabulario e dunha mínima mostra representativa do léxico que contén preténdese dar unha pequena idea das características e do valor da obra.

Categoría gramatical e xénero dos nomes.

Salientamos en primeiro lugar o feito de que en ningún caso dá a categoría gramatical das palabras. Isto ocorre tamén sistematicamente en F.J.Rodríguez, en Cuveiro e en Valladares na maioría dos casos. Tampouco non informa nunca sobre o xénero dos substantivos, o que ten como consecuencia a non aclaración das habituais dúbidas en palabras como *costume, suor, calor* etc.

Vocabulario de equivalencias.

A regra xeral neste vocabulario é a de da-la equivalencia ou equivalencias en castelán para a entrada en galego. Polo tanto e salvo excepcións, como se verá máis abaixo, estamos ante un vocabulario de equivalencias. Isto distingue ó noso autor de boa parte da tradición lexicográfica galega, que concibía o castelán como a lingua na que se debía explicar o significado das formas galegas. (Este modelo atopámolo nos tres dicionarios do século pasado, os de F.J. Rodríguez, Cuveiro e Valladares, e, xa neste século, no incompleto dicionario da R.A.G., no enciclopédico de Eladio Rodríguez e no normativo galego-castelán de Galaxia.) Mais o feito de tratarse só dun dicionario de equivalencias non resta mérito ó labor de Pintos, polo contrario, desde o punto de vista lexicográfico a súa concepción de dicionario bilingüe é a ortodoxa. E ademais, o problema non reside en da-la definición en castelán senón en acha-la(s) equivalencia(s) nesta lingua.

Na cuestión dos significados presenta algunha que outra limitación. En xeral ofrece o significado ou significados máis comúns; por exemplo o verbo *abanar*, presenta tres significados distintos en castelán: "sacudir, mecer, aventar". Outras veces hai maior pobreza significativa. Un substantivo como *abafo*, ten só como equivalente a forma castelá "sofocación", cando existen outras formas máis que o traducen nesa lingua ("vaho", "hedor", "desprecio"). O mesmo ocorre coa forma *abondo*, da que só dá o significado adverbial: "suficientemente", deixando fóra a categoría de adxectivo, co significado en español de "bastante, suficiente". Cando hai (ou

se supón que hai) coincidencia de acepcións entre a forma galega e a castelá, o lexicógrafo límitase a da-la equivalencia formal. Isto é o que ocorre na maioría dos casos. Un exemplo modelo pode ser: "*Baixar* - - - *Bajar*".

A norma xeral de non definir en castelán presenta excepcións e en ocasións dá a definición ademais de da-la equivalencia: "*Gio* - - - *Helada*, el rocío que cae en el invierno en noches frías"; "*Fecho* - - - *Cierro*, el espigo o pestillo de la cerradura".

Outras veces, por non atopar equivalencia, fai unha perífrase en castelán da voz galega: "*Facho* - - - Fogata encendida en una altura para aviso o señal"; "*Farfallar* - - - Revolver la lengua, decir disparates".

Noutros casos máis ca definicións fai descricións; é o caso da voz *gaita*, descrita en columna e media do manuscrito. En ocasións esquecese da equivalencia: na voz *entroido* límitase a dar unha nota etimolóxica: "parece que viene de *introito*".

Hai ocasións en que, por se tratar de formas coincidentes, non dá a equivalencia senón que utiliza a abreviatura "id.". Pero non é sistemático: "*Aire* - - - Id." / "*Acatar* - - - *Acatar*", etc.

En resume, pódese dicir que Pintos utiliza fundamentalmente o sistema de equivalencias, mais cando o considera necesario para que o concepto quede máis claro ou cando non atopa a equivalencia castelá, bota man da definición nesta lingua.

Diminutivos, masculinos e femininos como entradas independentes; inclusión de formas verbais conxugadas.

En moitos casos predomina o criterio didáctico sobre o estrictamente lexicográfico. Só así se explica a inclusión de formas verbais persoais como *è* - - *Es*; *Obtendo* - - - *Obteniendo*.

O feito de incluír diminutivos como entrada á parte pode resultar pertinente nalgúns casos, cando o significado dos mesmos se diferencia por algún matiz da forma normal, coma en "*Gaiteiriño* - - - Gaitero poco aventajado en la gaita" ou "*Gaitiña* - - - Gaita pequena o gaita agradable". Mais en moitos casos a forma diminutiva non comporta ningún cambio significativo ("*Cariña* - - - *Carita*"; "*Farrapiño* - - - *Harapillo*"; "*Casiña* - - - *Casita*", etc.) polo que se pode pensar que a inclusión dos mesmos se debe simplemente a cuestións morfolóxicas (descrición do sufixo *-iño, a*)

Menos explicable resulta a abundante e asistemática inclusión de adxectivos femininos en entrada á parte dos masculinos: "*Certa* - - - *Cierta*"; "*Certo* - - - *Cierto*", se ben isto tampouco o fai sistematicamente.

Léxico sincrónico e depurado. Pequena aproximación a unha comparación cos dicionarios da época.

Tomando como base un corpus de 55 palabras (de A ata Abella) tiradas dun dicionario escolar galego actual, en que vai o léxico común, comprobamos que delas o vocabulario de Pintos ten dezasete voces, o de F.J. Rodriguez, once e catorce o de Cuveiro e mais o de Valladares. Mesmo tendo en conta as diferencias de época en que foron realizados os dicionarios e os distintos criterios lexicográficos, esta pequena comprobación pode servir alomenos para dar idea de como o vocabulario de Pintos é o que máis se aproxima, en canto a contido de voces galegas, a un dicionario fundamental da lingua común.

Outra pequena proba comparativa realizada entre o vocabulario que estamos a estudar e os tres primeiros dicionarios galegos publicados, pon de manifesto o que acabamos de afirmar. Algunhas voces rexistradas no vocabulario de Pintos, que pertencen ó que sería a lingua común, non aparecen nos outros dicionarios, son formas como *aboyar*, *aceite*, *acatar*, *acerto*, *abrollar*, *actualidade* e outras moitas.

Pola contra, desta proba realizada nas primeiras páxinas dos dicionarios, comprobamos que só tres voces das rexistradas nos outros dicionario non van no de Pintos; son: *aba*, *acea* e *acenar*. Nesta mostra comparativa o dicionario máis prexudicado é o de F.J. Rodriguez, resultando o de Valladares o máis próximo ó de Pintos en canto a selección e inclusión de léxico.

Pintos (e tamén Valladares) non se limita a ofrecer prioritariamente un léxico de esferas moi concretas da realidade (como fai Rodriguez co mundo da agricultura ou da botánica, por exemplo) nin enche o seu vocabulario con voces arcaicas (Cuveiro abunda en voces fóra de uso). Trata de ofrecer en cambio un corpus léxico sincrónico e en que vaian incluídas palabras que fagan referencia tanto a cousas concretas coma a nocións abstractas, de aí que atopemos formas como *aéreo*, *amizade*, *actividade*, *crueidade* ou *cómputo*... Neste sentido só se aproxima ó noso autor o escritor, gramático e lexicógrafo Valladares. Mais entre ambos existe unha diferenza fundamental: mentres Pintos presenta polo xeral un vocabulario formalmente depurado, isto é sen deformacións vulgares, Valladares aproveita canta deformación existe na lingua, sendo normal neste autor atopar formas do tipo *aición*, *aitividá /-ade*, etc.

Non obstante o dito tamén Pintos reflecte ás veces a fala popular con formas como *pacencia*, *autoridá* (unha das poucas que presenta esta terminación castellanizada) ou outras deformacións como *alcontrar*, *escrequenarse*, *exempro* ou *amostra*.

A existencia no vocabulario de Pintos de formas como *prezo, juízo, amizade*, ou o adxectivo *rendible* demostra, por outra parte, ademais do coñecemento das fontes quizá tamén un estado de lingua aínda non en ceso contaminado.

Hai que salientar finalmente que aínda tratando de ofrecer un vocabulario común presenta notables (e comprensibles) fallos de inclusión de voces da lingua común; entre outras moitas deixa fóra por exemplo: *aba, bo-bo, paxaro, vivir, dicir, escribir...*

Cuestións morfolóxicas.

Como xa se viu máis arriba, os grupos cultos -CT- mantéñense sen vocalizar e é de regra xeral a terminación patrimonial dos sustantivos *-ade*.

A terminación en *-imento* para os sustantivos derivados de verbos da CII: *padecimento, remordimento, regimento*, reflecte unha harmonización dialectal a partir dos derivados de verbos da CIII.

Formas verbais que no galego de hoxe presentan maioritariamente a terminación cos morfemas de infinitivo da CIII aparecen en Pintos co morfemas da CII, así temos formas como *sofrer, conceber* (non rexistra en cambio *dicir/ dizer, vivir/ viver* ou *escribir / escreber*). Tampouco non rexistra a forma *durmir*, harmonizada, senón *dormir*. Cómpre advertir que esta forma coa secuencia en *-o...-i-* pervive aínda no galego. Pola contra, as formas semellantes que consumaron historicamente o cambio para a secuencia *-u- ... -i-* aparecen sempre deste xeito e non coa secuencia arcaica (*-o...-i-*). Son formas como *bulir, sumir, cuspir*. Todo isto leva a pensar que Pintos se fai fidedigno depositario do estado de lingua por aquela altura.

Variantes formais. Variacións no vocalismo átono. Escrita etimolóxica e outras cuestións gráficas.

As dobres formas son moi frecuentes neste vocabulario. Na maioría dos casos débense a variacións no vocalismo átono, que ten como resultado casos do tipo *mitade / metade, moiño / muiño, alogueiro / alugueiro, belida / bilida, alacrán / alicrán*, ou a variantes dialectais: *mañá / mañán, mazá / mazán, más / mans* ou *maré / marea*. Outras veces os motivos de existencia de dobres formas son simples cuestións de tipo gráfico: *bafo / vafo, jabrón / xabrón*, etc. Existen máis casos de presenza de forma duplicada, como pode se-lo de inclusión dun castelanismo ó pé da forma galega: *bandurria / bandurra*, ou ben por existiren no propio idioma esas dúas formas: *alarbe / alarbío, conchelo / couselo, comezo / comenzo*, etc.

Hai en Pintos unha tendencia clara á escrita etimolóxica nos casos en que en latín a grafa era G: *fugido, frigir, gelo, gio, germe...* Nos demais casos adoita haber variantes, ora con *j*, ora con *x*: *jabrón / xabrón* (< S);

jugo / xugo (< J), *lajento / laxento*, pero só *lage*; *oxe / hoje* (< DJ-) e tamén con g: *geira* (< DIARIA), ou ben só a forma grafiada etimoloxicamente: *jamais, janela, janeiro, marge, parage*. As formas provenientes de -SC-, -SS- e -X- son grafiadas correctamente: *peixe, frouxo* (< fluxus) *bai-xar* (< -SS-). Pola contra, un lexicógrafo como Valladares presenta graves incorrección neste punto ó grafiar estas formas con j: Cf. *baijar*, etc.

Rexístrase tamén en Pintos a grafía y cando equivale a unha semi-consoante. Dáse pois logo en formas como *fayado, fayar, fayusca*, etc., pero *rei*, etc.

En ocasións aparecen representados foneticamente fenómenos da lingua oral, como o seseo. Danse as formas exclusivamente seseantes, como *berse* ou *verse* ou a forma seseante ó lado da grafiada correctamente *bousa / bouza*.

Finalmente, neste pequeno percorrido por algunhas das características gráficas do vocabulario, hai que indicar con respecto a **b / v** o seu criterio etimolóxico correcto en ocasións, como no caso de *avó, bisavó*, criterio que posteriormente, neste caso concreto, non foi tido en conta.

Dialectalismos e vulgarismos.

Ó lado do prurito purista de Pintos existe unha lóxica influencia da linguaxe oral que ten como consecuencia a inclusión de formas alteradas polo uso popular, como son *pacencia, bulra, bulrar, craba* (pero tamén *cabra*), ou *sasenta* (e tamén *sesenta*), etc. Pódese pensar que estas formas, quizá pola súa extensión na lingua, non son consideradas como vulgares polo lexicógrafo. En todo caso os vulgarismos non descendén neste autor ó nivel de Valladares por exemplo, que chega a incluír formas como *acasió*n (por "ocasión") nin teñen que ver coas deformacións e inventos de Cuveiro, que presenta formas como *calóndrigo* (por coengo) ou *contiñir* (por conter) por non citar máis casos.

Tampouco é alleo ás variantes dialectais vivas na súa zona, a área suroccidental de Galicia, onde ademais, como xa indicamos, fai a recolleita de vocabulario. Así atopamos formas como *maré, avò* (feminino, con o aberto), *ouir, ouido*, etc. Pero noutros casos as formas dialectais responden a áreas e bloques lingüísticos do galego: *mañá / mañán* ou *chan / chao, coitelo / cuitelo*. Outro fenómeno dialectal que recolle é o da palatalización do **a**, por exemplo na forma *eínda* (ó lado de *aínda*).

Castelanismos.

Convive moitas veces a forma galega co castelanismo ó uso e así temos "*Pólvo - - - Pulpo*" e "*Pulpo - - - Pulpo*" ou só o castelanismo: "*Duda - - - Duda*", "*Polvo - - - Polvo*", "*Calamar - - - Calamar*", "*òla - - - Ola, onda*", etc. Resultan en cambio máis chocantes castelanismos fonéticos adapta-

dos ó galego, como *consexo*. (Aínda que tamén rexistrámo-la forma correcta), *cravixa* ou "*Fasta - - - Hasta*". Dáse tamén nalgún caso o castelánismo morfolóxico, pasando o grupo patrimonial -br- a -bl-: "*Obligado - - - Obligado*".

A forma *nenhun* (que rexistramos a carón de *nengún* non se trata dun lusismo senón que estamos perante o resultado da unión da conxunción *nen* máis o numeral, intercalando o *h* para indica-la pronuncia velar do *n* (indicamos aquí de paso que este autor utiliza este dígrafo no caso de "unha", que aparece deste xeito: *un-ha*).

O acento como indicador de timbres vocálicos.

Utiliza o acento agudo (´) para indicar que a vocal é pechada. Así distingue por exemplo *abóchar* (inchar) de *abòchar* ("hacer ampollas"). O acento grave (`) indica logo que a vocal é aberta: "*è - - - Es*", "*Còn - - - Peñasco*", etc. O acento circunflexo (^) indicaría unha vocal pechada un grao máis cá pechada normal. Iso é polo menos o que deducimos de casos como:

côrte - - - id.
côrte - - - establo
côrte - - - id., cortadura

Tamén utiliza este acento para a vocal *a*: *mazâ* fronte á variante *mazán*.

Outras características e curiosidades do vocabulario.

Mesmo nesta obra non deixa X.M. Pintos de manifesta-lo seu fondo patriotismo. Así, define o *contrapaso* como "Baile nacional de Galicia" e a *muiñeira* como "Baile de Galicia". É tamén significativa a definición descritiva de columna e media de texto que fai da voz *gaita*, instrumento do que non hai dúbida que era gran coñecedor.

É tamén interesante o testemuño que nos ofrece da denominación dalgúns días da semana, combinando os nomes cristiáns cos pagáns. Son os seguintes:

luns - - - lunes
carta feira - - - miércoles
quinta feira - - - jueves
sexta feira - - - viernes

Dos nomes pagáns hoxe en día só queda vivo na fala "Corta feira" (ou cuarta/ carta feira) en Pontevedra e partes occidentais da Coruña. O feito de que Pintos faga aparecer no seu dicionario algún destes nomes parece indica-la vixencia das denominacións pagás no galego por aquela altura.